

ISPÁN ÁGOTA LÍDIA

Faluvillamosítás Magyarországon 1945 után

Ha visszatekintünk a 19–20. század jelentős részére, gondolatainkban az elektromosság, illetve a villamosság mint a haladás és az újdonság megtestesítője jelenik meg Beate Binder szerint: kifejezi a természethez való újfajta viszonyulást, lehetővé teszi a gyártási eljárások továbbfejlesztését, sok tekintetben a társadalomátalakító folyamatok motorja. Az új technika megítélése azonban a kortársak számára nem volt ilyen egyértelmű. Fogadtatását tekintve Binder kétféle magatartást különített el: amíg a villamos berendezéseket és készülékeket a villamosítás szószólói a társadalmi előrelépés garanciájaként állították be, amely jobb életkörülményeket teremtet, addig mások szemében azok egy nemkívánatos társadalmi változás eldologiasodott jelei voltak, amelyek a régi értékrendet és életmódot alapjaiban kérdőjelezték meg. Az értékítélettől függetlenül azonban az elektromosság mindkét értelmezésben a modernizálás jelképe.¹

Azok, akik a villamosberendezések iránti fogadókésztséget vizsgálták, sokáig úgy vélekedtek, hogy ezekre a termékekre nincs „társadalmi igény”, azt mesterségesen gerjesztette az ipar. Tegyük hozzá: kezdetben ez minden bizonnyal így is volt. Ennek a szemléletnek a meggyökeresedését erősítette, hogy a fogyasztói oldalt sokáig nemigen vizsgálták, a technológia-, technikatörténeti kutatások elsősorban inkább a mérnökök, a tervezők és a gyártók közösségére összpontosultak.² Ruth Shwartz Cowan a technológiai újítások elterjedésének, egy-egy termék sikerének vagy bukásá-

¹ Beate BINDER: *Elektrifizierung als Vision: zur Symbolgeschichte einer Technik im Alltag*. Tübingen, 1999. 11–12.

² Erről bővebben uo. 14–17., 25.; GERMUSKA Pál: Technikatörténet versus technológiatörténet. Avagy társadalomtörténet-e a panirozott halrudak gyártástörténete? In: BÓDY Zsombor–HORVÁTH Sándor–VALUCH Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 88–96.

nak vizsgálata kapcsán felhívta a figyelmet a fogyasztói nézőpont vizsgálatának szükségességére is. Úgy látja, hogy a fogyasztó a társadalmi kapcsolatok hálózatába ágyazódott, s e helyzete irányítja és korlátozza a versengő technológiákkal kapcsolatos döntése meghozatalában. Schwartz Cowan nem csupán ennek a hálózatnak a középpontjába helyezi vizsgálatában a fogyasztót, hanem ezt a szélesebb kontextust – amelyben a döntés születik – a fogyasztó nézőpontjából elemzi is, kikerülve ezzel az olyan egysíkú magyarázatok lehetőségét, amelyek egy-egy termék elutasítását a háziasszonyok irracionális fogyasztói magatartásával indokolták.³ E szemlélet folytán számos kutató fordította figyelmét a fogyasztók felé, megmutatva, hogy az állandósult és társadalmilag rögzült technológiai megoldások hogyan változtak meg a barkácsoló, az elégedetlen, önfejlő vagy ellenálló fogyasztók hatására.

A hálózatos modell további szereplők és intézmények (például kormányzat, nagykereskedelem, üzletláncok, szakszervezetek, női egyesületek, fogyasztói ligák) meglétét feltételezi, amelyek közvetítő szerepet tölthetnek be a gyártó és a fogyasztó között. A közvetítői funkcióra fókuszáló kutatások egy-egy új termék, technológia bevezetése kapcsán általában három terület – állam, piac, civil társadalom – dinamikáját, kölcsönhatását, közvetítői gyakorlatát (például törvényi szabályozások, lobbitevékenység, tesztlaboratóriumok működtetése, piackutatás) vizsgálják. Ennek a többszólamúságnak a sajátos szűkülését figyelhetjük meg a kommunista és a szocialista rendszer keretei között, ahol a technológiai fejlesztések állami beruházásként valósultak meg, a gyártás és a fogyasztás közötti közvetítést az államapparátus keretein belül oldották meg, s eközben az egyéni fogyasztás alternatívájaként a kollektív fogyasztást erőltették. A tervutasítás és a hiánygazdaság rendszerében egy új technológia elsajátításakor a fogyasztók szerepe elsősorban az adaptációra és az alternatív megoldások alkalmazására szűkölt.⁴

³ Ruth SCHWARTZ COWAN: The Consumption Junction: A Proposal for Research Strategies in the Sociology of Technology. In: Wiebe E. BIKER–Thomas P. HUGHES–Trevor J. PINCH (szerk.): *The Social Construction of Technological Systems. New Directions in the Sociology and History of Technology*. MIT Press, Cambridge Mass., 1987. 261–280.

⁴ Ruth OLDENZIEL–Adri Albert DE LA BRUHČE–Onno DE WIT: Europe's Mediation Junction: Technology and Consumer Society in the Twentieth Century. <http://www.tensionsof-europe.eu/www/en/files/get/file5.pdf>. 21–25. (Letöltve: 2012. 05. 13.) Ruth Oldenziel és társai Ruth Schwartz Cowan kulcsfogalmának (*consumption junction*) továbbfejlesztésére építették megközelítésüket (*mediation junction*).

A magyar falu 1945 utáni villamosítását tanulmányozva a két pólus (ál-lam és fogyasztók) együttes vizsgálatára teszek kísérletet. Egyfelől azt vizsgálom, hogy miként jelent meg a falu a szocialista tervezésben, milyen lépéseket tett a kormányzat az infrastrukturális lemaradás felszámolására, és hogyan ábrázolták a modern, fejlett falut és lakóit a szocialista nyilvánosságban (sajtóban, propaganda- és szakmai kiadványokban). Másfelől – interjúk alapján – arra fókuszálok, hogy a falusi lakosság, mint a bevezetett technológiai újítás kedvezményezettje, milyen mértékben változtatott korábbi életmódján, életfelfogásán, mennyiben felelt meg a hivatalos közbeszédben vele szemben támasztott elvárásoknak, illetve hogyan formálta azokat a maga igényei szerint. A vizsgálat helyszíne a dél-borsodi Tiszapalkonya és Tiszakeszi, ahol elsősorban olyan idős (1917 és 1940 között született) személyekkel készítettem interjút, akik fiatal felnőttként érték át az 1950-es években lezajlott villamosítást.

„A kommunizmus egyenlő szovjet hatalom + az egész ország villamosítása”

A magyarországi villamosítás figyelemre méltó kezdetei: 1884-ben Temesvár volt az első európai város, ahol teljesen kiépítették a közvilágítást, 1888-ban pedig Mátészalkán is megkezdtek a villamosítást. A Horthy-korszakban a mezővárosok mellett már a nagyobb falvakba is eljutott a villany. 1949-ben a lakások 46%-ában világítottak villannyal, s ez az arány 1960-ra 73,8%-ra emelkedett.⁵ A falvak villamosítása 1963-ban befejeződött; már csak a külterületi népesség maradt ki az áramellátásból, ugyanakkor az elektromos hálózatra kötött falvak lakásai közül sok nem volt rácsatlakoztatva a villamoshálózatra.

A szocialista iparosítás éveiben igen nagy erőfeszítésbe került a növekvő villamosenergia-igények kielégítése. Az iparosítás erőtetése miatt a kereslet gyorsabban növekedett, mint az erőmű-kapacitás, ennek következtében fogyasztói korlátozásra is sor került. A teljesítménymérleg tartós egyensúlyát 1954-re sikerült megteremteni: ennek fenntartását új erőművek (Mátravidéki Erőmű, Dunai Vasmű Erőműve, Inotai November 7. Hőerőmű, Borsodi Hőerőmű, Tiszapalkonyai Hőerőmű, Tiszalöki Vízerőmű, Pécsi Hőerőmű, Ajkai Hőerőmű, Oroszlányi Hőerőmű, majd az 1970-es

⁵ A statisztikai adatok forrása: VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 296.

évek végén üzembe helyezett Paksi Atomerőmű) létesítésével tudták biztosítani. 1963-ig – az Országos Tervhivatal közleménye szerint⁶ – évente 120 falut kapcsoltak be a villamoshálózatba.

A politikai vezetés a településpolitikát és a területfejlesztést a radikális társadalom-átalakítás eszközének tartotta. A tervezett életmódváltáshoz és életszínvonal-emelkedéshez, a falu és a város közötti különbségek csökkentéséhez elengedhetetlen volt a közművesítés, ezen belül kiemelten a villamosítás. Bár a vidék villamosítását a két háború között is fontos feladatnak tartották (a falut bekapcsolja az ipari élet vérkeringésébe, a lakosságnak több bevételt és jobb életmódot biztosíthat, kiviszi a magyar mérnököt a falvakba), a megvalósítást és az ütemezést a háború után éles kontrasztba állították a szocialista modernizációval: „A kapitalisták azokat a falvakat villamosították, ahol a sűrű lakosságszám és a gazdag fogyasztói rétegek biztosították a hasznot, és az energiabázistól való kis távolság pedig a szükséges beruházási összeget tartotta alacsonyan... Mi a villamosítást nem az áramelosztóknál mutatkozó haszon alapján tervezzük,... hanem a dolgozó érdeke, a népgazdaság érdeke vezet bennünket.”⁷ Lenin elgondolásainak megfelelően az összes falu villamosítását tervbe vették.

Ezzel párhuzamosan felvilágosító munkába kezdtek, hiszen meg kellett értetni a falusi lakossággal a villamos energia mibenlétét, és ismertetni széles körű felhasználási lehetőségeit az otthonokban és a mezőgazdaságban egyaránt. Az eredményes agitációs és propagandamunkához előadásokat tartottak, s *Villamosítás a kolhozokban* címmel útmutató füzetet és hozzá kapcsolódó diafilmet készítettek.⁸ Az előadásokon a villamosság mezőgazdasági alkalmazási körét ecsetelték a falusi hallgatóközönségnek, a mindennapi életből vett példákkal illusztrálva. A mezőgazdaság villamosításának előnyeit három területen demonstrálták: a világítás, a hajtóerő és a melegfejlesztés terén. Bemutatták, mennyivel könnyebb lesz a munka, hogyan váltja fel az élő (emberi, állati) erőt a gép. A falusi lakosság elé mintaként állított szovjet kolhoz tagjai a mezőgazdasági munka gépe-

⁶ OSZTROVSZKY György: Kigyulladt a fény. A faluvillamosítás befejeztekor. *Népszabadság*, 1963. augusztus 19. 6.

⁷ GESZTI Pál Ottó: A villamosítás szerepe a szocializmus építésében. *Elektrotechnika*, 1951/1–2. 30.

⁸ GREGOR Aladár: *Villamosítás a kolhozokban*. Útmutató városi és falusi (SZFTE) előadók számára. 78. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1952.

sítésével nemcsak saját terheiket könnyítik meg, hanem hozzájárulnak a kolhoz termelékenységeének a növekedéséhez, s ezáltal saját jövedelmük emelkedéséhez is. A villamosítás otthonukat is komfortosabbá teszi, bővülnek a szórakozási, tanulási, művelődési lehetőségek. A sajtó ennek megfelelően úgy írt a villanyról, hogy az „a kultúrát hozó fény”.⁹

A villamosítás előnyeiről nagyon hasonlóan szoltak tíz évvel később is. Az utolsó falu (Aporliget) villamosítása¹⁰ a *Népszabadság* hasábjain számvetésre készítette az Országos Tervhivatal elnökhelyettesét, Osztrovszky Györgyöt: „Mert mit is jelent a villamos energia a falvakban? – teszi fel a kérdést a szerző. – Tanulási lehetőséget, eredményesebb munkát, egészségügyi berendezéseket, szórakozási lehetőségeket, vagyis kulturáltabb, szebb életet, a falu közeledését a városhoz, iparosítást, fejlettebb mezőgazdaságot, és mindent, amire a népnek oly nagyon szüksége volt és van.” Később az egészség–kultúra–korszerűbb gazdálkodás hármásában sűriti össze a villamosítás legfontosabb hatását, melyhez azonban Osztrovszky szerint a falu lakosságának igényeiben is fel kell nőnie.¹¹

Az interjúalanyoknak a villamossággal kapcsolatos első tapasztalatai a világitásra korlátozódtak.¹² A falvakból ritkán kimozduló asszonyok a település villamosításakor találkoztak először a villannyal, míg mások, akik a megveszérk helyen szolgáltak vagy tanultak, már korábban megismerkedtek vele. Bár Tiszapalkonyát csak 1954-ben kapcsolták be a hálózatba, O. Mihály visszaemlékezése szerint erre már korábban számítottak, s a háború előtt többen – elsősorban iparosok és jobb módúak – kialakították házukban a belső vezetéket.¹³ „Volt itt a faluba egy olyan ember, aki vil-

⁹ Az 1948-as filmhíradó terméséből említhető például a századik faluként villamosított Látrányról vagy a Gyálról közölt tudósítás. A gyáli beszámolóban elhangzott szöveg – „Fény és kultúra terjed falvainkban a villamosítás nyomában. A lakások ócska petróleumlámpáját felváltja az egészséges fehér fényű villanylámpa.” – illusztrálását egy rádió mellett, villanyfényben újságot olvasó paraszt bácsi képével zárják. <http://filmhíradok.nava.hu/watch.php?id=6951> (Letöltve: 2012. 05. 13.)

¹⁰ Bár Aporliget vált a villamosítás befejezésének emblemikus községévé, ugyanekkor vezették be még négy szabolcsi községben (Kálmánháza, Nagycserkesz, Nyírdersz, Tiszatelek) is a villanyt.

¹¹ OSZTROVSZKY György: i. m. 6.

¹² A személyiségi jogok védelme érdekében az interjúalanyok nevét megváltoztattam. A szövegben szereplő interjúkat én készítettem. Itt szeretném megköszönni Benedek Krisztina néprajzkutatónak, hogy felhasználhattam a falvak villamosításával kapcsolatban összeállított kérdőívét.

¹³ Az iparosok, különösen a helyi szabó, valamint a tanító élenjáró szerepét az úgynevezett Auer-égo használatában is kiemelte. Tulajdonosaik bálók, előadások, vallásos esték al-

lamosszerelő volt, Pestről vagy Pest környékéről került ide, úgy nősült be a C. bácsi, és ő több helyen elmondta az egészet, hogy, ő először is saját magának, meg több helyen, tehát ez a belső szerelés az annyiból állt, hogy a tetőtartót, meg akkor a belső vezetékeket, elosztókat, konnektorokat, lámpahelyeket, kapcsolókat előkészítették, tehát a belső szerelést elvégezték annyira, hogy már csak a hálózatról rá lehessen majd kötni a villamos betáplálást.”¹⁴ Ebben az időszakban még alig-alig akadt villanszerelő a falvakban; Tiszakesziben az 1958-as villamosítás után jó ideig más településről kellett szerelőt hívni a javításhoz. Tiszapalkonyán a helyi Erőmű munkaerőigényéhez alkalmazkodva változott meg jelentősen a helyzet, miután a betelepült szakemberek mellett több fiatal is villanszerelőnek tanult.¹⁵

A villanyáram bevezetése előtt az interjúalanyok általában petróleumlámpával világítottak. Mielőtt meggyújtották volna, a háziasszony minden este gondosan kitisztította a búráját. Bár a helyi szatócsboltokban rendszerint kapható volt petróleum, egyes esetekben előfordult, hogy más településről kellett beszerezni.¹⁶ Az istállókban az olajmécses adott gyenge fényt, az olajat a saját termelésű napraforgó melléktermékeként nyerték. A megvilágítatlan utcákon este hordozható viharlámpával, mécsessel, majd elemlámpával közlekedtek, de sokaknak ez sem állt rendelkezésükre.¹⁷ „És sötétbe vót bizony sokszor olyan személyes élményem is, hogy el-

kalmával a falu rendelkezésére bocsátották azokat. (Az Auer-égőben szintelen Bunsen-láng hevített fel egy izzó anyaggal átitatott úgynevezett harisnyát. A fénye erőssége és tisztasága vetekedett az elektromos izzólámpával.)

¹⁴ Interjú O. Mihállyal. Tiszapalkonya, 2008. 11. 15.

¹⁵ A városi szakképző intézetek főleg az üzemek szakemberszükségletét elégítették ki. Az üzemek lehetővé tették a gyakorlati tapasztalatot, s vállalati ösztöndíjakkal is hozzájárultak a képzéshez. A Tiszai Erőmű Vállalat 1958-ban műszerész, az 1959/1960-as tanévől lakatos, esztergályos, motortekercselő, villanszerelő, az 1964/65-ös tanévől hegesztő és csőszelő szakmák képzését indította be. A házassági anyakönyvek vizsgálata alapján 1961–1978 között már hét palkonyai születésű házasság foglalkozása volt villanszerelő.

¹⁶ „A petrólt is úgy vettük a boltból, félliteres üvegbe. Háború után nem lehetett kapni, csak gyertyával [világítottunk], oszt Csegére mentünk el, összeszerveztünk vagy hatan asszonyok, mert ott lehetett petrólt kapni... oszt töltésen mentünk vagy hatan, vittünk üvegeket, úgyhogy 5-6 liter petrólt, volt amelyik tüzet is tudott hozni.” (Interjú F. József nével. Tiszakeszi, 2008. 11. 17.)

¹⁷ A hagyományos népi világítási eszközökről bővebben lásd MÁRKUS Mihály: A magyar népi világítás. *Néprajzi Értesítő*, 1940/1–2. 87–126.; IVÁNCICS Nándor: Népi világítás a Zempléni hegyvidéken. *Ethnographia*, 1958/3. 409–423.; IKVAI Nándor: Népi világítás Debrecen környékén. In: BALASSA Iván–ÚJVÁRY Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen, 1982. 242–252.

kóborolt szarvasmarha gyött az utcán szembe velem, vagy valahol, és csak hallottam, ahogy megyek, az is gyön, én is mentem, az is gyön. Annyira sötét volt, hogy nem láttam két méternél messzebbre, s akkor rászóltam, hogy ki vagy, mi vagy, s mikor egész közel értem, akkor vettem észre, hogy egy szarvasmarha. Ez nevetséges, de volt ilyen is...”¹⁸ A villamosítással kapcsolatban szinte mindannyian elsőként azt hangsúlyozták, milyen nagy változást jelentett az utcai közvilágítás a sötét utcákhoz képest. A kukoricakapálásról hazatérő F. Józsefné szinte eufóriával emlékezett az utcai lámpák kigyulladásának pillanatára: „...ősz volt, (...) hát korán sötétedett, oszt gyöttem túl a Tiszárúl, toltam a biciklit, oszt a szövetkezet elébe írtam, akkor gyült fel az első fény az utcán. Én annyira örültem neki, hogy nem tudtam, hogy hova legyek, kinek mondjam hogy, hát vótak ott nipek más is jajgatott, zsibongott.”¹⁹ I. Jánosné különösen azért örült a közvilágításnak, mert a járda nélküli utcákon igencsak megkönnyítette a közlekedést: „De jó volt, mert az úton is ugye mentünk, oszt világos volt, nem baktattunk a sárba a sötétségbe, mer olyan sár volt itt.”²⁰ A kiépített közvilágítást és annak folyamatos működését településtípustól függetlenül fontosnak tartották. A központi megyei lap, az *Észak-Magyarország* például *Sötét van, nem látunk* című rovatában rendszeresen közzétette a közvilágítás hiányával kapcsolatos lakossági bejelentéseket.²¹

Az interjúalanyok közül mindenki bevezette saját házába a villanyt, viszont a szülői házak némelyike kimaradt a szolgáltatásból.²² A lakás és az udvari világítás kiépítése egyszerre zajlott, az ólé és a nyári konyháé később, s e helyeken továbbra is a mécsest vagy a petróleumlámpát használták világításra. Az egyes háztartások időben eltérő csatlakozása miatt a boltok továbbra is tartottak petróleumot; a *Földművesszövetkezeti Híradó* még 1963-ban is arról cikkezett, hogy a palkonyai boltban nem megfelelően tárolják a petróleumkészletet.²³ A bekötés általában anyagi okokból

¹⁸ Interjú O. Mihállyal. Tiszapalkonya, 2008. 11. 15.

¹⁹ Interjú F. Józsefnével. Tiszakeszi, 2008. 11. 17.

²⁰ Interjú I. Jánosnéval. Tiszakeszi, 2008. 11. 23.

²¹ „A vasgyári lakótelepen valósággal mesebelinek lehet nevezni a közvilágítást, mert hol van villany, hol nincs villany. Leggyakrabban az Újtelepen fordul elő, hogy egyszerre minden közvilágítási lámpa kialszik. Vaksötétben botorkálunk a város utcáin. Szeretnénk tudni, hogy mi ez, a takarékoság, vagy pedig nagyfokú hanyagság.” (*Észak-Magyarország*, 1956. január 22. 8.)

²² Az MTI 1948-as tudósítása szerint egy-egy falu hálózatra kapcsolásakor átlagban a lakosság 50-60%-a kérte az áram bevezetését. (*MTI Belföldi Hírek*, 1948. december 10. péntek, 3.)

²³ Ki a hibás? *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1963. december 5. 2.

halasztódott, esetleg az idősebb generáció maradisága miatt. Fél Edit és Hofer Tamás etnográfusok megfigyelése szerint bár Átányba már az 1930-as évek elején bevezették a villanyt, főleg az asszonyok ellenkezése miatt nem kötötték be több házba, mert attól tartottak, hogy felgyújtja a házat vagy odavezeti a villámot.²⁴ P. András szerint elsősorban az idősök viszonyultak általános szkepticizmussal a technikai újításokhoz: „Ez éppen olyan, mint mikor Polgárra vezették a vasutat. Hát hogy fog jönni az a vasdarab be, mikor oszt elindult, hát igen elindult, de majd hogy fog megállni. És én emlékszem rá, hogy idős bácsi, hogy bizony, nem fog az, hogy fog az világítani azon a dróton, hát hogy fog világítani, gyön el az áram, hogy fogunk mi amellet látni. Úgyhogy a buta ember ilyen volt.”²⁵ S. Péterné a villamos eszközök használatával kapcsolatban nevetve említette meg: „Hát az öregek féltek tőle [...] tévét is meglátta, oszt aszonta, hogy ott a boszorkányok vannak benne...”²⁶ Gunda Béla is az idős, 70 év feletti generáció „értetlen” magatartását emelte ki 1975-ben publikált tanulmányában, amelyben a televízió szerepét vizsgálta a folklórban.²⁷ Korábban különböző hiedelmek kapcsolódtak a rádióhoz, majd ezeket megörökölte a tévé: szárazságot hoz, elviszi az esőt, kiszáritja a kutakat, hályogot, vakságot, rákot okoz, a felhő, illetve a szél hozza a képet a tévébe stb. A tudatlanság mellett itt kiemelkedő jelentősége volt annak a társadalmi környezetnek, amelynek tudásanyagában még jelentős helyet foglalt el a mágikus cselekedetek erejébe vetett hit.²⁸ Gunda a televízióhoz társított hiedelmeket a természetmagyarázó hiedelmek, történetek közé sorolja, ahol a telehold foltjai helyett most egy bonyolult gép működése követel magyarázatot.²⁹ Hermann Bausinger értelmezése szerint a technikai eszközök 17–18. szá-

²⁴ FÉL Edit–HOFER Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 372.

²⁵ Interjú P. Andrással. Tiszapalkonya, 2008. 11. 16.

²⁶ Interjú S. Péternével. Tiszakeszi, 2011. 02. 09.

²⁷ GUNDA Béla: A televízió a magyar folklórban. *Rádió és Televízió Szemle*, 1975/4. 54–55.

²⁸ KERÉNYI Gábor az 1970-es években a rádió húszas évek végi vezsenyi megjelenését, majd elterjedését vizsgálva gyűjtött számtalan, elsősorban az időjárással kapcsolatos babonás hiedelmet, melyek – az adatközlők visszaemlékezése szerint is – hamar elvesztették jelentőségüket: „Azt mondták, hogy a tudákosok föl akarták robbantani az eget. Abban az időben egyik esztendőben a szárazság, másik esztendőben jég vitt el mindent. 32 körül meg a rozsdá tizedelte meg a termést. Azt mondták, hogy ez mind a rádiótól van.» Egy másik így szól erről: »Mondták, hogy nem jó világ lesz, mert a rádió elszívja az esőt. Aztán később nem hitte el az ember – csak okoskodtunk.«” KERÉNYI Gábor: *Rádió és tv-történet: Vezseny, 1926–78. Rádió és Televízió Szemle*, 1978/3. 62.

²⁹ GUNDA Béla: i. m.

zadi megszorodása nyomán a korábbi kuriozitásból fakadó általános kedveltséget (például a barokk színpadok mechanikus szerkezetei esetében) a gépektől és feltalálóiktól való félelem váltotta fel, „amely a gépeket technikán túli, mágikus vagy ördögi összefüggésekbe hozza”. Bausinger maga is számtalan történetet említ például a vasút megjelenésével kapcsolatban. Sokan azt hitték, hogy a gőzmozdonyban az ördög vagy valamilyen gonosz hatalom rejtőzködik. Idővel a technika „varázsát” a technika „természetessége” váltotta fel. A technika elsajátításának folyamatával párhuzamosan a technikai vívmányokat övező félelem viccek, anekdoták, elbeszélések tárgya lett. Ezekben az elbeszélésekben – miként azt a fenti interjúrészletek is mutatják – megfigyelhető egyfajta távolságtartó magatartás a technikai újítások befogadására képtelen személyekkel kapcsolatban. Bausinger szerint már ezt a szakaszt is magunk mögött hagytuk; olyan magától értetődően birtokoljuk a technika világát, hogy már derűtséget is alig keltenek bennünk ezek a történetek, csak érdekességgként említjük meg őket.³⁰

A lakásvilágítás kezdetben csupán gyenge, 20–40 Watt teljesítményű égőkre korlátozódott. Ez mai szemmel még a kis alapterületű szobák bevilágításához is kevés, de a felhasználók, I. Jánosnéhoz hasonlóan, a petróleum után, egészen máshogy értékelték: „...mondta az ember, aki csinálta, egy öreg bácsi, (...) hogy hát no, karácsony szombatján délbe, délelőtt mindenféle gyűjtsuk fel a villanyt, ahova be volt vezetve, mert majd déli tizenkét órakor fog az egész faluba kigyulladni a villany. És ki is gyúlt, délelőtt mindenütt felkapcsoltuk, vártuk a jó szerencsét, hogy mikor lesz világosság, no, nagy öröm lett oszt akkor, hogy pont déli tizenkét órakor harangoztak a rádióba mikor kigyúlt a villany. (...) Mintha újjászülettünk volna. Annyira fényes volt, pedig csak negyvenes körtét raktunk bele.”³¹ A *Népszabadság* Aporliget villamosítása kapcsán közölt tudósításában nem mindennapi igényekkel jellemezte az asszonyokat: „Egyszerű lámpa-ernyő nem is kell, csak bura meg csillár. Nyírbátorból hozzák, ölben babusgatják az autóbuszon, hogy el ne törjön.”³² Az interjúalanyok sokkal szerényebb kezdetekről számoltak be: sokáig „csak úgy lógott” az égő, elő-

³⁰ Hermann BAUSINGER: *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris Kiadó–Századvég Kiadó, Budapest, 1995. 26., 32–36.

³¹ Interjú I. Jánosnéval. Tiszakeszi, 2008. 11. 23.

³² SZENES Sándor: Aporliget várja a villanyt. *Népszabadság*, 1963. augusztus 18. 3.

fordult, hogy a petróleumlámpát használták burának,³³ fából esztergáltak foglalatot vagy egy olcsó pléhburát függesztettek fel. A csillár már nagyobb anyagi ráfordítást igényelt, így ahhoz csak jóval később jutottak hozzá; nem egy esetben Romániából szerezték be.

A parasztgazdaságok egyik lényeges ismérve volt – társadalmi státustól függetlenül – a visszafogott fogyasztás. A háború előtt szocializálódott interjúalanyok szinte automatikus takarékoskodása a villany használatában is megmutatkozott – függetlenül attól, hogy például Palkonyán az erőmű dolgozói igen jelentős kedvezményt kaptak az áram díjából. F. Józsefné elmondta: „ha csak lehetett, oltottuk le, rögtön mindegyiket, hogy spóroljunk”. Mentalitását a mai napig ez a hozzáállás jellemzi: „Hát most is, dehogy gyútom fel a villanyt.”³⁴ Többen a szobavilágítást sem használták esténként: „Ha mondjuk, ment a tévé, akkor villanyt nem égettünk.”³⁵

Háztartási gépek az otthonokban

A háztartási technológia hangsúlyos szerepet kapott a villamosítás fogyasztástörténeti megközelítésében.³⁶ A modern háztartási kisgépek elsőként az Egyesült Államokban jelentek meg a 19–20. század fordulóján,³⁷ ám széles körű elterjedésükhöz az áramszolgáltatók szemléletének meg-

³³ A falusi lakóházak tervezéséről és építéséről 1948-ban összeállított tervgyűjtemény – csupán a modernizmus szempontjait mérlegelve – elítélte ezt az alkalmazási módot: „Petróleumlámpából villamos csillárt alakítani – jöllehet világított eddig is és világítani fog ezután is – nem szabad. Minő vakság volna észre nem venni a köölaj és a villamos áram közötti különbséget és belenyugodni abba, hogy ezt azonos szerkezet és forma szolgálja.” (Kiss Tibor: *Falusi lakóházak: Tervgyűjtemény az Építésügyi és Közmunkaügyi Minisztérium 1946. évi tervpályázatának anyagából*. Magyar Művészeti Tanács könyvei 2. Budapest, 1948. 93.)

³⁴ Interjú F. Józsefnével. Tiszakeszi, 2008. 11. 17.

³⁵ Interjú H. Mihálynéval. Tiszapalkonya, 2008. 11. 22.

³⁶ David E. NYE: *Electrifying America: Social Meanings of a New Technology, 1880–1940*. Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, 1990; Beate BINDER: i. m.; Martina HESSLER: „Do Companies Know What Women Want?”: The Introduction of Electrical Domestic Appliances During the Weimar Republic. *Michigan Feminist Studies*, 13. 1998–1999. 19–39.; Ronald R. KLINE: *Consumers in the Country: Technology and Social Change in Rural America*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2000; Xiujie WU: Men Purchase, Women Use: Coping with Domestic Electrical Appliances in Rural China. *East Asian Science, Technology and Society: an International Journal*. 2008/2. 211–234.

³⁷ Az egyes villamoskészülékek közül a vasaló, a kenyérpíró, a kávéfőző 1893-ban, a mosógép 1907-ben, a vasalógép 1908-ban, a porszívó, a villanytűzhely 1909-ben, a hűtőszekrény 1912-ben, a mosogatógép 1914-ben jelent meg. BURUCS Kornélia: Villamosítás a háztartásban, 1945–1990. *História*, 2008/1. 32.

változására is szükség volt. A villamos áramot biztosító közösségi szolgáltatók első generációja a háztartási felhasználást eleinte csupán az üzlet mellékágának tekintette, ezért nem is tartotta fontosnak a hálózat kiépítését. Ebben az időszakban a háztartási gépek gyártása elsősorban még presztízscélokat szolgált, luxus- és kényelmi igényeket elégített ki, mivel a drága gépeket csupán egy szűk réteg tudta megvenni. A hálózati ellátás fejlődésével azonban a nagyobb gyárak, mint a General Electric és a Westinghouse is egyre vonzóbbnak látták a piac eme szeletét, s igyekeztek kihasználni a családi otthonok eszközigenyében rejlő lehetőségeket. Az első világháború után a növekvő kereslet új hirdetési stratégiát kívánt, az egyes termékek reklámja helyett egy új, modern életszemlélet kialakítására helyezték a hangsúlyt. Az akkori szlogenek – mint a „*Make Your House a Home*”, „*The Home of a Hundred Comforts*”, „*Building an Electrical Consciousness*”, „*Any Women*” – segítségével újradefiniálták magát a háziasszonyt és annak munkáját is. A házimunka már nem megpróbáltatás többé, hanem szinte kikapcsolódás. A modern nő nem rabszolgája az otthonának, nincs szükség cselédekre, hisz a munka „néhány örömteli pillanat” alatt elvégezhető, s több idő jut a gyermeknevelésre is.³⁸ A két háború között kialakult tömegtermelés Amerikában a széles középosztályi rétegre épült, s különösen jó fogyasztók voltak a fehér, értelmiségi, több gyermeket nevelő családok.³⁹

A nőknek a háztartásban betöltött szerepét Lenin is a házi rabszolgasághoz hasonlította, amely alól mindaddig nem várható szabadulás, amíg a háztartási munka izoláltan, az otthon keretei között zajlik. A megoldást a közösségi szolgáltatásokkal (bölcsőde, óvoda, patyolat, közétkeztetés stb.) és a mindennapi élet új, kollektív formáinak kialakításával kívánták elérni. A második világháború után a sztálini állam kihátrált a női szerepek újraértelmezésének programja mögül, s a nő helyét újfent a családban és az otthonban határozta meg. Hruscsov viszont az „új szovjet ember” aktív részvételére számított mind a termelésben, mind a közéletben. A nők kettős terhe (a munka mellett a gyereknevelés és a háztartás ellátása) akadályozta ennek megvalósítását, ezért a kommunális szolgáltatások kiterjesztésével, valamint átfogó nevelési kampánnyal (háztartási tanácsadás, háztartástan oktatása, háztartásvezetés professzionalizálása,

³⁸ David E. NYE: i. m. 259–277.

³⁹ Shelley NICKLES: „Preserving Woman”. Refrigerator Design as Social Process in the 1930s. *Technology and Culture*, 2002/4. 699.

házimunka gépesítése) igyekeztek orvosolni a problémát. A női házimunka racionalizálásával egy időben viszont megerősítették a házimunka női jellegét, és a nemzedékről nemzedékre örökített hagyományos tudás szerepének csökkentésével alámosták a háziasszonyok szuverenitását.⁴⁰

A kommunális szolgáltatások kiterjesztése mellett hazai viszonylatban azzal érveltek, hogy könnyíteni kell a második műszak, a házimunka terheire, s egyébként is, a hazai gépipar szűkös kapacitása miatt nem lehet elég háztartási gépet gyártani. A kölcsönzőboltok, a munkahelyeken üzembe állított, kollektíven használható mosógépek rendszerét emellett a gépesített háztartás költségkímélő, befektetés nélküli alternatívájaként jellemezték.⁴¹ Feltételezhetjük, hogy a rurális népesség sem a középosztályra építő amerikai, sem a dolgozó munkásokra alapozó szovjet modellt nem tudta eredeti formájában átvenni. Bars Sári 1959-ben könyvet írt a második műszakról. Ezekben az egyik beszélgetőtársa a problematikát inkább városi, mint falusi jelenségnek tekintette, mivel – véleménye szerint – a falusi nők hozzászoktak a nehezebb munkához, nagyobb a munkabírásuk, így nem érzik olyan nagy tehernek a „második műszakot”. A könyv szerzője ezzel szemben sokkal súlyosabbnak ítélte a problémát falun, mivel a falusi asszonyok „a technikai civilizációtól, a villanyvilágítástól, a gáztűzhelytől, a nagyüzemi étkeztéstől” jobban el vannak zárva, s másfajta életformájuk is nehezíti az otthoni munkát.⁴² A vidéki mezőgazdasági központokban, így például Sárospatakon, az eladott mosógépek számából arra következtet, hogy „a falu népe a technika, a gép, a modern, fejlődő élet felé fordul. A falusi nő jól látja, hogy második műszakja nehézségeiből a kivezető út a falu villamosításához, tehát az általános szocialista fejlődéshez kapcsolódik, amikor majd csökken a falusi és városi asszony életének különbsége. Ám addig – hosszú az út, s ha önámítás nélkül vizsgáljuk a kérdést, be kell ismernünk: még a mosógép sem tökéletes segítség ott, ahol nagy távolságról, vederben kell vinni hozzá a vizet.”⁴³ A villamosság használatához társított városi életvitel falusi meghonosodását – az infrastrukturális hiányosságokon túlmenően – korántsem tekinthetjük egyenes ívűnek, problémáktól mentesnek. Ronald R. Kline az amerikai

⁴⁰ Susan E. REID: The Khrushchev Kitchen: Domesticating the Scientific-Technological Revolution. *Journal of Contemporary History*, 2005/2. Különösen 291–300.

⁴¹ BARS SÁRI: *A második műszak*. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 37–38. és 86–98.

⁴² Uo. 116.

⁴³ Uo. 120.

farmerek 1890 és 1960 közötti fogyasztási szokásait vizsgálva⁴⁴ egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy hiába erőltették a vállalatok, a kormányzati hivatalok, a sajtó a városi életstílus vidéki meghonosodását, a farmerek ellenálltak, megalkották a saját, rurális kultúrájukat, s igényeiket figyelembe kellett venniük a szolgáltatóknak is. Például az autógyárak túraautók helyett a vidéki viszonyok között is praktikusán használható autókat készítettek a számukra, a rádió érdektelen oktatóműsorait szórakoztató show-műsorokkal váltották fel, a vidéki erőforrásokra alapozva kombinált kályhákat készítettek, amelyek egyszerre használtak áramot és fát a tüzeléshez. Sok farmernek igen korlátozott elképzelése volt arról, mire használható az elektromosság: megfelelő a világításra is, rádióhallgatásra, talán vasalásra, de teljesen gépesített háztartás és mezőgazdaság (például automata fejőgép) kialakítására már nem – vélték.⁴⁵ Sajátos attitűdjük – bár hosszú távon mégiscsak megfigyelhető a városi és a vidéki háztartási technológia homogenizálódása – sok mindenben rokonítható a magyar falusi lakosság szemléletével.⁴⁶

A háztartási gépek elterjedése Magyarországon a két világháború közötti szerény kezdetek után az ötvenes évektől felgyorsult.⁴⁷ A városi és a falusi lakosság ismereteit különböző háztartási kiállítások, árubemutatók szervezésével kívánták bővíteni. A nagyobb városokban megtartott bemutatókat idővel falun is megrendezték, s rendszeres tájékoztatás jelent meg róluk a sajtóban. A vásárlással egybekötött árubemutatók szervezése a

⁴⁴ Ronald R. KLINE: i. m.

⁴⁵ Claude S. FISCHER: Consumers in the Country: Technology and Social Change in Rural America. (Review). *Journal of Social History*, 2002/4. Summer. 997–998.

⁴⁶ A hűtőgépek első szériája például kisebb űrtartalma miatt nem teljesen felelt meg a falusi igényeknek, hiszen a munkahelytől függetlenül többnyire gazdálkodó családok több élelmiszert tároltak a hűtőben, mint a városi fogyasztók. A *Földművesszövetkezeti Híradó* (a Borsod megyei földműves-szövetkezetek lapja) már 1965-ben arról tájékoztatót, hogy a falusi fogyasztók nagyobb, 200 literes hűtőszekrények gyártását kéri a Belkereskedelmi Minisztérium illetékes főigazgatóságától. (Nagyobb lesz a választék háztartási gépekből. *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1965. december 17. 2.) O. Mihály is fogyasztási lehetőségeivel indokolta 400 literes fagyasztóládája megvételét: „Mer abba az időbe még hizlaltunk. Abba az időbe igen nehezen lehetett az üzletbe [húst kapni], nem is volt folyamatosan hűselltetés, csak hétvégeken, s akkor is nehezen lehetett hozzájutni... És akkor azt csináltuk, hogy vagy készen vettünk disznót vagy hizlaltunk, s akkor ez a nagy fagyasztószekrénybe ugye ott be lehetett tárolni elég sok mindent, a 400 literesbe.” (Interjú O. Mihállyal. Tiszapalkonya, 2008. 11. 15.)

⁴⁷ Erről bővebben lásd BURUCS Kornélia: i. m.; Uő: Mosás, vasalás a mindennapokban, 1945–1990. *História*, 2008/3. 31–35.; Uő: A jegestől a hűtőszekrényig. *História*, 2008/8. 26–28.

helyi vas-műszaki szaküzletekre és a földműves-szövetkezetekre hárult. A bemutatók színhelyéül a nagyobb lélekszámú településeket – mint Ózd, Szikszó, Abaújszántó, Mezőkeresztes – választották. Sajtóbeszámolók szerint az új háztartási eszközök – rádió, televízió, mosógép, padlókefélé, porszívó, villanyvasaló – bemutatását Borsod megye egyes helyszínein „átlagosan 2-3000 dolgozó parasztasszony” is megtekintette egy-egy rendezvénysorozat idején. A *Földművesszövetkezeti Híradó* Háztartási újdonságok rovata képpel illusztrált termékismertetőkkal, míg a *Népszabadság* a szombatonként megjelentetett *Otthon* című mellékletével próbálta felkelteni a potenciális vásárlók érdeklődését a háztartási gépek iránt.⁴⁸

A csekély vásárlóerő és az állandó készlethiány miatt a falusi lakosság zömének az 1960-as évekig nem voltak háztartási gépei; ezek pótlására állították fel a kölcsönzőszolgálatot. A megyében elsőként 1958. január 6-án Miskolcon nyitották meg a Belkereskedelmi Kölcsönző 7. számú boltját, „a háziasszonyok, a dolgozó nők munkájának megkönnyítésére”. A boltból háztartási gépeket – mosógépet, porszívót, padlókefélé, varrógépet, gyermekkocsit, csecsemőmérleget, szemfelszedőgépet, ródrit – lehetett bérbe venni.⁴⁹ A falvakban a kölcsönzői hálózatot a földműves-szövetkezetek szervezték meg. A *Földművesszövetkezeti Híradó* rendszeresen tudósított a fejleményekről. Megyei viszonylatban az első vidéki kölcsönzőboltot Mezőcsáton nyitották meg 1962 szeptemberében, s a kölcsönzés mellett javítással is foglalkoztak.⁵⁰ 1962 decemberében a lapok már arról számoltak be, hogy 107 boltegységben folyik a kölcsönzés. „Összesen 113 darab mosógép, 24 darab porszívó, 14 darab padlókefélé gép, 35 darab üstház, 40 darab falfestő henger, 93 szőlőpermetező és porozó áll a dolgozók rendelkezésére.”⁵¹ Az elkövetkező időszakban egymást érik a tudósítások a kölcsönzőboltok megnyílásáról, a kezdeti nehézségek utáni eszközbővülésről, a nagy érdeklődésről. „Sokan azáltal kedvelik meg a porszívót, parkettakefélé gépet, a mosógépet, hogy kikölcsönzik, s tapasztalni tudják, mennyire megkönnyíti a háztartás gondját.”⁵² Az 1964. januári számvetés

⁴⁸ Például *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1962. december 3.; uo., 1963. január 1. 4.; uo., 1965. november 19. 6.; uo., 1965. december 17. 6.; *Szövetkezeti Élet* (a Borsod megyei földművesszövetkezetek, majd a Borsod megyei ÁFÉSZ-ek, takaré- és lakásszövetkezetek lapja), 1966. június 17. 1.; uo., 1970. december. 2.

⁴⁹ Észak-Magyarország, 1958. január 7. 4.

⁵⁰ Megyeszerte szervezik a szolgáltatást. *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1962. október 4. 4.

⁵¹ Kölcsönzések – a lakosság szolgálatára. *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1962. december. 1.

⁵² Köszönjük, hogy gondoltak ránk. *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1963. augusztus 2. 1.

során megállapították, hogy a 15 földműves-szövetkezeti kölcsönzőből mellett 387 egységben vezették be a kölcsönzési szolgáltatást. A kölcsönzési tételeket azonban némileg igazítani kellett a falusi igényekhez, például a kölcsönözhető perzselőgépek számának növelésével.⁵³

Interjúalanyaim közül P. Andrásné és F. Józsefné itt ismerkedett meg a mosógép használatával. „És akkor itt a szomszédasszonnyal mondom, hát borzasztó kézzel mosni, menjünk mán el, nem sokat kellett, valamit huszonvalamennyi vagy tizenvalamennyi forintot fizetni érte, de hát mire elmentünk oda a falu közepéig, meg elhoztuk a mosógépet ide, meg kimosott, hát akkorára mink úgy elfáradtunk, hogy hát azt mondtuk, többet nem, egyszer hoztuk ki.”⁵⁴ F. Józsefné is csupán néhány alkalommal vette igénybe: „De ahányszor mentünk, mindig hozni, meg vinni, nehéz vót, meg mindig mondta, hogy nehogy sok ruhát tegyetek bele, mondom, hát ide hallgasson M. néni, hát azért egy dunnahajat nem téphetünk széjjel, jól van no, de sokat ne tegyetek. El ne rontsátok, mer elrontsátok meg kell csináltatni, mindig evvel engedett el...”⁵⁵ Bár a sajtó a kölcsönzői szolgáltatást jól működő gyakorlatként ismertette,⁵⁶ az interjúalanyok esete azt mutatja, hogy a mosógép súlya, a cipeléssel eltöltött idő, a kölcsönzők hozzáállása elriasztotta az asszonyokat, hiszen annyi idő alatt kézzel is kimos-tak. Ennélfogva az interjúalanyok a rendszeres használat helyett inkább kipróbálásról beszéltek.

Más jellegű közösségi szolgáltatás meghonosítását is tervezték, amelyhez a szövetkezeti újság ismertetése szerint a bevált példát Baranya me-

⁵³ A kölcsönzésről és a szolgáltatásokról. *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1964. január 14. 2. – A kölcsönzés falusi specializációját jelzik az alábbi eszközök is: hurkatöltő, húsdaráló, lakodalmas edények, háti permetező, porozógép, falfestő henger. Böcsi tanácskozás a szolgáltatásokról. *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1963. november 14. 1. Ragályban – mivel a helyi adottságok folytán a körzet községeiben nem létesültek tsz-ek – a magángazdálkodóknak kölcsönzött a földműves-szövetkezet vetőgépet, lövontatású kapát, magasnyomású permetezőgépet, szőlőprést, kukoricamorzsolót. (Eredmények a ragályi fmsz-nél. *Földműves-szövetkezeti Híradó*, 1964. május 15. 3.)

⁵⁴ Interjú P. Andrásnéval. Tiszapalkonya, 2008. 11. 16.

⁵⁵ Interjú F. Józsefnével. Tiszakeszi, 2008. 11. 17.

⁵⁶ A ragályi földműves-szövetkezet kölcsönző tevékenységéről közölt tudósítás: „Rendszeres propagandamunkához kezdtek. Előbb be kellett mutatniok a mosógép kezelésének szabályait. Ez sem tartott sokáig. A mosógép ugyancsak kapós lett. Méltóságteljesen vándorolt minden házba. Egy félév sem telt el, s az fmsz e segítségét igényelték a körzet más községeiben is. 1963-ban már a hozzájuk tartozó mind a 8 községben mosták a ruhát az fmsz-i gépek.” (Eredmények a ragályi fmsz-nél. *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1964. május 15. 3.; Szolgáltatás falun. *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1963. március 7. 1.)

gye nyújtotta. Baranyában 150 községben a földműves-szövetkezetek hetenként összegyűjtötték a szennyes ruhát, eljuttatták a Patyolat Vállalathoz, majd tisztán szállították haza.⁵⁷ A Bükkábrányban 1964-ben bevezetett szolgáltatás a hosszú vállalási határidő miatt nem tűnt túl hatékonynak, 1967-ben a Szövetkezetek Országos Szövetségének képviselője a Patyolat-ruhatisztítást mégis úgy értékelte, mint a falvaknak nyújtott bevált segítséget.⁵⁸ Az interjúalanyok közül mindössze O. Mihály említette a városba kihelyezett patyolat igénybevételét – például az ágyneműk mosásánál –, amit azzal magyarázott, hogy felesége is dolgozott. „Ezt a patyolacserét még azután is használtuk vagy igénybe vettük, mikor a mosógép megvolt, mert hát ugye ez nagy munkaigény volt még a mosógéppel is, a dunnák, párnák, paplanok, lepedőknek mosása, vasalása, s viszonylag elfogadható áron megoldották, s akkor ez olyan, hogy cseregarnitúrát vittünk-hoztuk.”⁵⁹ Barátait – falusi értelmiségieket – szintén a szolgáltatás igénybe vevői között említette.

A legtöbb háztartásban az elsőként vásárolt háztartási eszköz a rádió és a villanyvasaló volt. A drágább mosógépet, hűtőgépet és tévét a többség csak az 1960-as évek végén, vagy az 1970-es években tudta megvásárolni. A szerzési lehetőségek korlátozottak voltak. A szomszédos Leninvárosban, a járás egyetlen városában sokáig nem volt megfelelő boltlátozat; helyette Mezőcsáton, Polgáron, Sajószögeden, később pedig már a helyi boltban vásárolták meg azokat. Az interjúalanyok gazdasági eszközeiket viszonylag későn, az 1980–1990-es években szerezték be.⁶⁰ Általánosan

⁵⁷ Nem lehetne Borsodban is? *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1963. szeptember 5. 2.

⁵⁸ „Az átvett ruhákat a Patyolat Vállalattal történt megegyezés alapján gépkocsival szállítják Miskolcra, majd 2 hét múlva tisztán kerül vissza a körzet lakosaihoz.” (16 ezer forinttal több kölcsönzési eszköz. *Földművesszövetkezeti Híradó*, 1964. március 5. 6.; *Szövetkezeti Élet*, 1967. június 9. 3.)

⁵⁹ Interjú O. Mihállyal. Tiszapalkonya, 2008. 11. 15.

⁶⁰ Más a helyzet az iparosembeknél. Cseh Fruzsina a kerékgyártó mesterség eszközkészletének vizsgálata során megállapította, hogy a villanyáram bevezetése után rövidesen – elsőként többnyire egy szalagfűrész beszerzésével – megkezdődött a műhelyek gépesítése. A modernizációban itt is a fiatalabb generáció járt élen; a visszaemlékezésekben többen hangsúlyozták az idősebb nemzedék idegenkedését az új gépek használatától. Az új eszközök segítségével átstrukturálódott a munkarend és a munkaidő is. A szerző arra is kitér, hogyan élték meg a mesterek a gépek megjelenését: egyfelől örömmel használták azokat, és időt spóroltak, másfelől a modernizáció miatt (kevesebb segédre lett szükség a műhelyekben) sorvadásnak indult a szakma. (Cseh Fruzsina: A kerékgyártó mesterség eszközkészletének változása a 19–20. században. *Ethno-Lore*, A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XXVIII, 2011. 166–169.)

használták a villanydarálót és a bűvárszivattyút: utóbbi a vízvezeték kiépítéséig a házi vízellátást, később az öntözést szolgálta. Palkonyán a kedvezményes áramtarifát kihasználva többen fóliasátrakat, esztergapadot, csirkekeltetőt is működtettek.

Az 1970-es népszámlálás lakásösszeírásában rákérdeztek a tartós használati cikkek (televízió, mosógép, porszívó, hűtőszekrény) meglétére is. A Tiszapalkonyáról fennmaradt népszámlálási ívek⁶¹ a falu belső, központi és településszéli utcáit egyaránt, míg Tiszakeszi esetében inkább a faluszéli utcákat foglalják magukban. Tiszakeszin külön számlálókörzetet alkotott a cigánysor, valamint a villamosításból kimaradt tanyavilág, ezeket sajátos viszonyaik miatt érdemes különválasztanunk. A 178 palkonyai és a 84 keszi háztartás több mint fele rendelkezett egy vagy két elektromos eszközzel (döntően mosógéppel, televízióval, vagy mindkettővel), kb. 40%-uk viszont semmilyennel sem. Tiszapalkonyán jelentősen több olyan háztartásnak maradt nyoma, melyek több eszközzel is rendelkeztek, ezt részben magyarázza a felvételi ívek fentebb jelzett falubeli megoszlása, hiszen a központban voltak azok – az esetek többségében szolgálati – lakások, melyek a falusi értelmiség, elit (például tanárok, rendőr, gyógyszerész, főagronómus, vb. titkár, szabómester, boltvezető házaspár stb.) lakhelyéül szolgáltak. A kettőnél több eszközt birtoklók közt találunk olyan családokat is, amelyek egy vagy több tagja is valamelyik helyi gyárban dolgozott szakmunkásként vagy adminisztratív munkakörben. Az adatok alapján kijelenthető, hogy a helyi értelmiség, elit tagjai minden bizonnyal élen jártak az új háztartási eszközök beszerzésében. Ugyanakkor az is látható, hogy az iparban foglalkoztatottak számára is elérhetővé váltak. Különösen Tiszapalkonyán találunk sok ilyen családot, úgy tűnik az egyéni hozzáálláson, igényességen múlt, hogy ki élt a lehetőséggel. Azok a háztartások, ahol a családfenntartók döntően téveszben dolgoztak, az adatok alapján ez elsősorban Tiszakeszire érvényes, jellemzően nem birtokoltak kettőnél több eszközt. A másik végletet azok a családok képviselik, amelyek egy eszközzel sem rendelkeztek, vagy még a vilányt sem vezették be. Ezeknek több mint fele mindkét településen idős nyugdíjasokból álló egy-kétfős háztartásokból került ki. Tiszakeszi eseté-

⁶¹ Az 1970. évi népszámlálás személyi kérdőíveiből és lakáskérdőíveiből 25%-os minta maradt fenn. Azokat 2007. december 31-éig a Központi Statisztikai Hivatal Levéltára őrizte, annak megszünte után, 2008-tól a Magyar Országos Levéltárban találhatók ezek az anyagok.

ben fennmaradtak a cigánysor felvételi ívei is. A lakásadatok összesítése alapján nem meglepő, hogy a 39 háztartásból mindössze két lakásba vezették be a villanyt (itt egyébként egy-egy televíziót is találunk), hiszen lakáskörülményeik általánosan rossznak mondhatóak, az átlagban 4,5 fős háztartások lakásainak átlagos alapterülete mindössze 20 m².

Az innovatív eljárások, technológiák elterjesztésében, mint látjuk, kiemelt szerepet vállalt a szocialista propaganda. Bár ez meghatározta a közvetítőcsatornákat (sajtó, árubemutató, kölcsönzőhálózat stb.), a reklámozásban nem lebecsülendő szerepük volt az árueelosztást felváltó szocialista állami kereskedelem keretei között működő kereskedőknek, akik az általuk vezetett bolt eredményessége alapján kaptak jutalmat. M. József polgári vaskereskedő, majd a környéket ellátó műszaki bolt vezetője az értelmiség szerepét is hangsúlyozta: „Mindig az értelmiség kezdte. A legelső, a Tiszai Erőműtől jöttek a mérnökök.”⁶² A helyi értelmiség szerepe az általam készített interjúk alapján is jelentősnek mondható. O. Mihály végzettségét tekintve villamosipari technikus. Művezetőként helyezkedett el a Tiszai Hőerőműben; később a Tiszai Vegyi Kombinátban dolgozott. Felesége adminisztrátor, utóbb boltos volt. Anyagi lehetőségeik függvényében nyitottak voltak a technikai újdonságok iránt, azokat többnyire az első vásárlási hullámmal szerezték be. O. Mihály 1963-as szovjetunióbeli kiküldetése során egyebek mellett porszívót, villanyborotvát, villanyvasutat és fűrógépet vásárolt. A falun belül megfigyelhető egyfajta mintaadó szerepe: igyekezett másokat is meggyőzni az új háztartási eszközök előnyeiről.

A háztartások gépesítésével kapcsolatos hozzáállást vizsgálva a másik végletet mutatja F. Józsefné és I. Jánosné esete. Mindkettőjük férje a helyi tsz-ben dolgozott, míg ők besegítő családtagként kapáltak, ellátták a jószágot. Bár visszaemlékezésük szerint lett volna igényük háztartási eszközökre, a férfiak mereven elzárkóztak a vásárlástól. Jóllehet a vizsgált terepen kívül esik, ez utóbbi magatartási mintát árnyalja az alábbi beregszászi példa is: „A (...) családba nem volt hűtő, de nem azért, mert nem lett volna rá pénz, hanem azért, [mert] apám azt mondta, hogy ő a friss kaját szereti, és neki minden nap főzni kellett. És azt mondta, mire neki a hűtő, őneki másnapos kaja nem kell. Ilyen volt az apám.”⁶³ Ezek a férfiak, patriarchális családmóddal gondolkodva, nem látták szükségesnek a ha-

⁶² Interjú M. Józseffel. Budapest, 2011. 04. 13.

⁶³ Interjú V. Lászlónéval. Beregszász, 2010. 09. 17.

gyományos női szerepek megváltoztatását: „...de borzasztó nehezen állt az uram mindenre rá [...] hiába én küszködtem a jószágokkal, de nem akart így semmit, ami az én kényelmemet szolgálja.”⁶⁴ I. Jánosné munkahelyváltásával és így önálló jövedelemhez jutásával hozza összefüggésbe vásárlási lehetőségei bővülését: „mikor oszt én a Cipőgyárba⁶⁵ mentem, nekem jobban lett fix, hát jóval többet kerestem, nem sokat, de jóval többet, mint a téeszbe, így másképp tudtam a pénzt forgatni, az az én kezembe került”.⁶⁶ A női interjúalanyok elbeszélése alapján úgy tűnik, hogy időnként megfogalmazott fenntartásaik ellenére is egyöntetűen igényelték az új háztartási eszközök bizonyos körét (elsősorban a mosógépet és a hűtőgépet).⁶⁷ Markáns választóvonalat – a jövedelmi viszonyok mellett – talán a férjek képezhettek közöttük.

A falusi háztartások legnépszerűbb eszközei: a mosógép és a televízió

A kezdeti időszakban a keverőtárcsás mosógép még sokaknak drága volt. Ezen túlmenően az új technikai vívmányoktól való idegenkedés is visszatartott a vásárlástól: többen említették például attól való félelmüket, hogy a mosógép széttepi a ruhát. A mosógép helye a vezetékes víz, s ezzel összefüggésben a fürdőszoba kiépüléséig a konyhában volt, ahol többnyire hente egyszer mostak. A vizet ugyanúgy, mint a kézi mosásnál, a kútról hordták, és a sparhelten melegítették. A nyári időszakban rendszerint az udvaron vagy a nyári konyhában mostak, ahol könnyebben megoldották a vízfordás, az öblítés és a teregetés problémáját.

O. Mihály feleségével viszonylag korán, az 1950-es évek végén vásárolt mosógépet. Belátták, hogy a dolgozó feleség így könnyebben el tudja látni otthoni teendőit, ugyanis a kézzel való mosás a háziasszonyok egyik legfárasztóbb és leginkább időigényes munkája volt. Miként egy másik interjúalany megfogalmazta: „Hát ezelőtt még egy teknő ruhához hozzáálltunk

⁶⁴ A legidősebb interjúalany, F. Józsefné visszaemlékezésében többször is utalt erre: „meg az uram olyan vót, hogy azt annyira ki kellett szolgálni, mer ha nem, akkor ő mindig kocsmába ment, ez volt a dac”. Vagy: „hát az uram az nem ízelt [foglalkozott] ilyenekkel, mossál úgy ahogy tudsz, ezelőtt is kimostak”. (Interjú F. Józsefnével. Tiszakeszi, 2008. 11. 17.)

⁶⁵ A Cipőgyár Tiszakesziben létesült 1974-ben.

⁶⁶ Interjú I. Jánosnéval. Tiszakeszi, 2008. 11. 23.

⁶⁷ A porszívó, a hajszárító, a villanyborotva stb. több háztartásban is sokáig nélkülözhetőnek bizonyult.

nyolc óraker hordani be a vizet melegíteni a masinán, hogy meleg víz legyen, teknő mellé álltunk, örültünk, ha tizenkét órára ki lehetett izélni, dörzsölni...” A mosás nehézségét súlyosbíthatta a férj munkavégzésének típusa is: „nem az irodán ült, mindig hót retkes holmi volt, a lovat pucolta, a gyerekek is, hát nem ilyen tisztaság vót, mint most”.⁶⁸ A női interjúalanyok közül mások is úgy ábrázolták a mosás folyamatának változását, hogy bár lényegesen átalakult, könnyebbé és kényelmesebbé vált a mosás, de ezzel arányosan az igényesség is nőtt.

A munkatakarékos háztartási gépek mítoszát Ruth Schwartz Cowan kérdőjelezte meg nagy hatású munkájában. Meglátása szerint az új háztartási technológia nem szükségszerűen csökkentette a háziasszonyok munkáját, habár biztosan újjászervezte azt. Bizonyos munkafolyamatokat, amelyeket a modernizációval kiküszöböltek – szénhordás, vízfordás, favágás, hamu eltakarítása, kemence betüzelése, lámpatisztítás, szőnyegporolás stb. – korábban férfiak és gyerekek is végeztek. A háztartási gépek megjelenésével azonban a férfi és a gyerek segítsége csökkent, egyes munkafolyamatok átkerültek a nőkhoz. Miközben bizonyos eljárások valóban könnyebbé váltak, addig az elvégzés gyakorisága az igények változásával együtt emelkedett, például gyakrabban cserélték a lepedőket és az alsóruházatot, ezért többet mostak. Változatosabbá vált az étkezés, összetettebb lett a főzés, növekedett a házak alapterülete, s mindez együtt növelte a takarítás idejét is. A munkák egy részét – elsősorban a mosást, a szőnyeg- és függönytisztítást – korábban cselédek vagy kereskedelmi ellátó egységek végezték, most ezek gépek segítségével ugyan, de a háziasszonyra hárultak.⁶⁹

Jávör Kata néprajzkutató zsombói tereptapasztalatai összevágának a fentiekkel. Meglátása szerint a mosással töltött idő a 20. század második felében nem lett kevesebb. A háziasszonyok nem spóroltak időt a gépi mo-

⁶⁸ Interjú F. Józsefnevel. Tiszakeszi, 2008. 11. 17. – A tisztaság eszményének változása többször is előkerült az F. Józsefnevel készített interjú során: „...hát ott nem vót olyan tisztaság, mint most, hogy minden nap mindenki tisztát vett, de azér iskolába csak igyekezett mindenki hogy... vasalni ha vót vasalva, vót, de kimosva ki [...] Nem vót ez a nagy tisztaság, mégis megmaradtunk, mégis itt vagyok én is 91 év[e]. Éppen mondom, most mindennap fürdenek...”

⁶⁹ Ruth SCHWARTZ COWAN: *More Work for Mother. The Ironies of Household Technology from the Open Hearth to the Microwave*. Basic Books, New York, 1983. 85–101. A gépesítés és a háztartási munkákra fordított idő kapcsolatáról lásd még Michael BITTMAN–James Mahmud RICE–Judy WAJCMAN: *Appliances and Their Impact: The Ownership of Domestic Technology and Time Spent on Household Work*. *The British Journal of Sociology*, 2004/3. 401–423.

sás elterjedésével, mivel az emelkedő higiéniai elvárások és az egyre gazdagodó ruhatárak megnövelték a mosásra váró ruha mennyiségét. Jávor – Grimstadt Ingun Kleppre hivatkozva – a textiltípják változásával is összefüggésbe hozta a gyakoribb mosást.⁷⁰ A hetvenes-nyolcvanas években egyre elterjedtebbé váltak a házilag is könnyen kezelhető, mosható új ruházati anyagok (műszál, farmer). Tovább árnyalhatjuk ezt azzal a megfigyeléssel, hogy a szabadidő megnövekedésével, az autózás fejlődésével és a turizmus széles körű elterjedésével fellendült a sportos fazonú, könnyen kezelhető, új alapanyagú termékek iránti kereslet.⁷¹

A megváltozott tisztaságkép természetesen nem lett nyomban általánossá. Az egyéni eltéréseket szemléletesen érzékeltette P. Andrásné, aki saját szokásait összehasonlította egy kortársáéval: „Kézzel kimostuk, amit kell, nem volt mese. Emlékszek a gátórháznál, hogy J. nénéd [...] kimosott vagy 5 darab ruhát, egy héten egyszer, nálunk hiába ketten voltunk, nálunk nem, hát nekünk két olyan kötél ruha ki volt mosva, hát ilyen az emberek közt is a különbség, ki hogy tartja a ruhát vagy ki, nem tudom hogy hogy is mondjam, piszkolja be, vagy ki hogy szereti, hogy tiszta legyen, mán nem tudok mit mondani. Mer nálunk mindig sok ruha volt kimosva, hiába ketten voltunk. S ránéztem J. nénire, s ott egy bugyogó, már elnézést, egy vászonnadrág, egy törülköző, egy kombinét, hát. Mondjuk akkor nem is lehetett annyira bővelkedni ilyen dolgokkal, mint mostan, hogy hát nem tudjuk, hogy hány alsónemű van?” P. Andrásné – a frissen mosott ruhák vasalása kapcsán – egy másik, fiatalabb asszony rácsodálkozását is felemlegette: „Aszongya [...]: »Ennyi ruhát, mióta én megvagyok – pedig már asszony vót – ennyi ruhát, mióta én megvagyok, hogy ennyit vasalni, én még nem láttam! « Hát mondom [...] tik ha kimostok, hát mink aszongya még nem vasaltunk sose. Na, ilyenek a különbségek. Pe-

⁷⁰ Valuch Tibor kutatásai is megerősítik, hogy a fogyasztás jelentőségének felértékelődésével a személyes ruhatárak jelentősen gazdagodtak. Lásd VALUCH Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Corvina Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 2004. 104–105.; JÁVOR Kata: A higiéniai gyakorlat változása az ideák, köztük a saját testhez való változó viszony tükrében. Zsombó (1977–2007). In: JUHÁSZ Katalin (szerk.): *Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. Angyal földi Helytörténeti Gyűjtemény–MTA Néprajzi Kutatóintézete–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 150.

⁷¹ MOL BÁV XXIX-G-163. 69. d. Előterjesztés az 1979. november 20-i ügyvezetőségi értekezletre. Az alaptévékenységet kiegészítő szolgáltatások értékelése az Iparcikk Főosztály területén. 8. és 68. d.; Előterjesztés az 1977. szeptember 6-i ügyvezetőségi értekezletre. A szolgáltatások helyzete a vidéki hálózatban. 9.

dig nem olyan szegény családból származtak, mint mink, hanem még...”⁷² Az igényesség nem függ szorosan össze a család vagyoni helyzetével. P. Andrásné saját családját nehéz sorsúként ábrázolta, ahol már a gyerekeknek is napszámba kellett járniuk. Tizennyolc évesen, az ötvenes évek második felében sikerült elhelyezkednie a közelben épülő erőmű munkásait ellátó boltban. Főnökét úgy jellemezte, mint rendszerető, a tisztaságot alkalmazottaitól is megkövetelő személyt. P. Andrásné saját magát divatkövetőnek ábrázolta: szülőfalujában például elsőként vágatta le a haját, s átváltozását úgy értékelte, hogy „a kis parasztlányból lett egy úrilány”. Az általa ellenpéldaként említett kortársa soha nem lett fizetett alkalmazott, nem lett tagja semmilyen munkaközösségnek (tsz, vállalat), s bár férje keresetét a saját kertjükben megtermelt termények piacra hordásával egészítette ki, társadalmi kapcsolatai szülőfalujára korlátozódtak. A mai mércével mérhető igényesség kialakulását érdemes tanulmányi anyagként fel fogni, amely azoknak volt könnyebb, akik például munkájuk révén kiléptek a hagyományos paraszti, falusi közegből, s más mintákkal is szembesültek.⁷³

A mosógép mellett a televíziót tekinthetjük a másik olyan eszközhöz, amely szintén gyorsan utat tört magának a falusi otthonokba.⁷⁴ Sándor György, a televízió egykori műsorigazgatója a televízió szerepét – amely egy korabeli vizsgálat alapján a nyugati és a hazai életvitelben hasonló szabadidős szokásokat eredményezett – határozottan elkülöníthetőnek tartja a kapitalista változattól: „Megkülönböztető jellemzője kell, hogy legyen a szocialista televíziónak, közösségi jellege. Ez mindenekelőtt abban a törekvésben nyilvánul meg, hogy közösségeket összefogó kommunikációs rendszernek tekinti magát. Nem az egymástól való elzárkózás, hanem az összekapcsolás a célunk. A különböző társadalmi rétegek közelítésére, és a családok százezreinek egy áramkörbe kapcsolásával is a nagy közösség összeforrasztására törekszünk.”⁷⁵ A tévénézés kezdeti formája is il-

⁷² Interjú P. Andrásnéval. Tiszapalkonya, 2008. 11. 16.

⁷³ Az állami propaganda egyik példája *A tisztaság fél egészség* című 1953-as oktató diafilm. Ebben az otthon, a munkahely, a köztérek tisztántartása mellett külön felhívják a figyelmet a higiéniai szabályok betartásának fontosságára a boltokban, a vendéglátó-ipari egységekben. <http://dia.osaarchivum.org/public/index.php?fs=2293&search=2&page=>. (Letöltve: 2012. 05. 12.)

⁷⁴ Itt szeretnénk megköszönni Nyeste Sándor levéltáros-történész segítségét, aki a témával kapcsolatos levéltári és sajtóanyagokra, valamint korabeli néprajzi vizsgálatokra felhívta a figyelmemet.

leszkedett ebbe az ideológiai elgondolásba. Közösén tévézték a kocsmákban, a kávézókban, kultúrházakban, iskolákban, tanácsházán stb., illetve az emberek otthonában (rokonoknál, barátoknál, szomszédoknál) is. Az a tény, hogy egy tévének több felhasználója, vagyis alkalomadtán nagyszámú nézője volt, összefüggésben állt a szűk gyártási kapacitással is.⁷⁶ A közös tévézés falusi előképét a közös rádiózások, regény- és újságolvasások képezték. A legtöbb idős interjúalany név szerint fel tudta sorolni azt a pár embert a faluban, akik elsőként vettek rádiót. Egy-egy kiemelt esemény (például Horthy István temetése, az 1938-as felvidéki területrevízió) rádióközvetítése tömegeket vonzott: „Tehát a felvidéki bevonulást a rádió mikor közvetítette, a kántor lakásának az udvarán egy olyan 80-100 ember így körbe ült, és ott hallgatta a rádiót [nevet]. Minekünk legközelebb a szomszédba a B. bácsi, aki ilyen festék- és mészárusítással foglalkozott, na neki volt még leghamarabb ott a meg a K. Ernő bácsinak. Tehát 3-4 embernek volt ilyen telepes rádiója.”⁷⁷

Maruša Pušnik arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a tevékenység sokszor csak kollektív gyakorlatnak tűnik. Több interjúalanyra is hivatkozott, akik szerint a közös tévézéseken teljes csendnek kellett lennie a koncentrálás érdekében. Az emberek összegyűltek a tévé körül, belemerültek ugyanannak a műsornak a nézésébe, de ez nem növelte meg jelentősen a közöttük lévő személyes kommunikációt.⁷⁸ P. Károly is magát a tévézésést és nem a szomszédokkal való együttlétet emeli a középpontba: „Így annyi volt csak, hogy a szomszédba átmentünk este, megnéztük a nyolcórát, minden nap nyolc órakor volt vagy film vagy színházi előadás, s akkor utána annak vége lett, tartott kilencig, akkor hazajöttünk, s fekvés, ennyi.”⁷⁹ Ahogy Pušnik rámutatott, a tévézés gyakorlata egyre jobban individua-

⁷⁵ SÁNDOR György: Az életmód és a televízió. *Rádió és Televízió Szemle*, 1975/4. 12.

⁷⁶ A Munkácsy televíziót előállító Székesfehérvári Vadásztöltény Gyárhoz például iskolák, pártbizottságok, sportegyesületek fordultak levélben, egy-egy soron kívüli készüléket meléve.

⁷⁷ Interjú O. Mihállyal. Tiszapalkonya, 2008. 11. 15.

⁷⁸ Maruša PUŠNIK: Flirting with Television in Socialism: Proletarian Morality and the Lust for Abundance. In: Breda LUTHAR–Maruša PUŠNIK (szerk.): *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. New Academia Publishing, Washington. 250–251. – Kerényi Gábor Vezseny község rádiózási és tévézési szokásairól írt néprajzi dolgozatában a közös tévézés kapcsán közölte a következő interjúrészletet: „A tévét eleinte addig néztük, amíg a műsor tartott. Nem volt ott illemszabály. Vót, hogy a gazda az egyik sarokba vót, az aszony meg a másikba, oszt aludtak.” (KERÉNYI Gábor: i. m. 65.)

⁷⁹ Interjú P. Károllyal. Tiszapalkonya, 2011. 09. 06.

lizálódott azáltal, hogy egyre többen tudtak tévékészüléket beszerezni, s a párbeszédék helyett egyre inkább a televíziós kommunikáció kezdte uralni az otthoni teret. A tévézés egyenlővé vált más háztartási és otthoni szabadidős tevékenységekkel, mint a főzés, olvasás stb., s az otthoni idő eltöltését, illetve a látogatások idejét is egyre inkább a tévé műsorrendje szabta meg. Habár az emberek a tévé révén sokkal jobban kötődtek a világhoz, mint bármikor annak előtte, a tévézés lassan mégis hozzájárult az elidegenedéshez és individualizációhoz a kollektivitás felé igyekvő szocialista társadalomban.⁸⁰

A szlovén kutatónő arra is kitér, hogy a tévé hatékony eszköze a szocialista ideológia mindennapokba transzformálásának, ezzel segítve a szimbolikus hatalom reprodukcióját. A szocialista rezsim trükkjeként a televíziós program a sikeres szocialista fejlődés és a modern szocialista ipari társadalom munkaerőkölcsének ideáját vitte el a lakásokba. Olyan környezetben szólította meg az embereket, ahol kényelmesen, otthonosan érezték magukat. A hatás nem is maradt el, a szlovén interjúalanyok visszaemlékezése szerint a korai években szerették nézni az ipari létesítményekről, az új gyárakról, felszerelésekről, gépekről vagy a gépesített mezőgazdaságról stb. beszámoló riportokat.⁸¹ A *Nők Lapja* egyik 1959. decemberi lapszáma is a politika, a közélet iránt érdeklődő emberekként ábrázolta a falusiakat: „Gyenge az áram, az a baj. Ha a szomszéd felkapcsolja a villanyt, alig jön be a kép. A kongresszuskor is! Na, úgy káromkodott az emberem, rossz volt hallani. Átjöttek mind a szomszédok, hogy majd hallgatják Hruscsovot. Annyian voltunk, még a hideg sparherden is ültek. És képzelve, jóformán semmit se láttunk.”⁸²

A televízió tudatformáló, nevelő szerepe a későbbiekben is fontos volt. Sándor György műsorigazgató a kultúrák közvetítését tekintette a tévé egyik legfontosabb feladatának: „A tévé azzal, hogy város és falu, fizikai és szellemi munkát végző emberek számára egyidőben közvetít tanfolyamokat és bemutatásokat, színházat és filmet, maga is segít abban, hogy a kultúra mindenkihez eljusson. (...) Ezzel hozzájárul a város és falu közötti különb-

⁸⁰ Maruša PUŠNIK: i. m. 248–251.

⁸¹ Uo. 249. – A televízió szerepét a szovjet rezsim két területen látta alapvető fontosságúnak: a politikai kommunikációban és a kulturális felemelés előmozdításában. Erről és a tévézés izolációt, passzivitást hozó gyakorlatáról lásd még Kristin ROTH-EY: Finding a Home for Television in the USSR, 1950–1970. *Slavic Review*, 2007/2. 278–306.

⁸² Kókai esték. *Nők Lapja*, 1959. december 17.

ségek csökkentéséhez, és csökkenti a fizikai és szellemi munkát végzők között ma még meglevő kulturális különbségek körét.”⁸³

A Magyar Rádió és Televízió a falvak lakóinak szánt műsorairól készült 1961-es jelentés⁸⁴ is szinte minden műfajt megemlítt a kedvelt műsorok között, ugyanakkor az ízlésformálás igényével fellépve meg is szabta az adott műsортípus fejlesztendő, erősítendő területeit. Csak néhány esetben tekintette kiindulópontnak, tovább építhetőnek a már kialakult érdeklődési kör elemeit. Az ismeretterjesztő műfajok közül a legsikeresebbnek tartott *Téli órák – hasznos multságok* címmel futó rádióműsort (melynek mintájára *Őszi-téli esték* címen tévéműsort is terveztek) például a parasztok által kedvelt kalendáriumi forma modernizált változatának tekintették. Más társadalmi csoportokkal összevetve, ha a parasztokhoz szóltak, nagyobb fontosságot tulajdonítottak a formai megvalósításnak, az ügyes műfaji megoldásoknak: a személyes hangvételnek és a szenzációszerű tállalásnak, amire igen alkalmasak az életrajzi hangjátékok, a személyes beszámolók és az ismeretterjesztő műsorok. A népszerű irodalmi és zenei rádióműsoroktól (melyeken a televíziós műsorok is alapultak) viszont korszerűbb gondolkodásmódot és igényesebb tartalmat vártak el. A műfaji skála bővítésével például arra törekedtek, hogy visszaszorítsák a *Kincses Kalendárium* című irodalmi műsor „bizonyos retrográd, az elmaradott paraszti ízléshez és gondolkodásmódhoz igazodó vonásait” (elsősorban a kispolgári mentalitású, házsártos Róza–Mihály-házaspárra gondolva). A Magyar Nóta Bizottság közreműködésével csökkentették a nóták árnyát a népzene javára, főműsoridőben (ezt kifogásolta is elég sok paraszthallgató), a televízió műsoraiból pedig szinte teljesen hiányzott a nóta. Kü-

⁸³ SÁNDOR György: i. m. 11. – Horváth Edina a Magyar Televízió 1968-as műsorpolitikáját elemző cikkében írja, hogy a hat adásnap alatt az egyes napok főműsoridőben határozott jellegű kaptak: kedden színházi és operaközvetítések, operafilmei, szerdán játékfilm vagy tévéjáték, valamint mezőgazdasági és külpolitikai témájú műsorok szerepeltek; csütörtökön ifjúsági műsort, helyszíni közvetítést, tévéjátékot vagy rövid játékfilmet, zenei és képzőművészeti műsorokat vetítettek. Péntekenként jelentősebb zenei vagy irodalmi fejtörők, vetélkedők, politikai oktató és ismeretterjesztő műsorok és szórakoztató zenés műsorok mentek, míg szombaton és vasárnap szórakoztató műsorokat (színházi előadásokat, sportközvetítéseket, tévéjátékokat, játékfilmeket) adtak. (HORVÁTH Edina: A Magyar Televízió műsorpolitikája – 1968. *Múltunk*, 2008/3. 188.)

⁸⁴ A Magyar Rádió és Televízió műsorainak szerepe a falu kulturális színvonalának emelésében. MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának (APO) iratai. 1961. 7. ó. e. http://mol.arcanum.hu/mszmp/a110430.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=APO_1961&pg=1187&l=hun. (Letöltve: 2012. 05. 12.)

lön hangsúlyt helyeztek a komolyzene megszerettetésére (például népdalok szimfonikus feldolgoásaival), s a televíziós operaközvetítésekben is nagy lehetőséget láttak, remélve, hogy a vonzó képi világ felülírja a komolyzenétől való idegenkedést. A híradásokkal kapcsolatban érkezett levelek a közérthetőséget, az egyszerű fogalmazásmódot, nyelvezetet hiányolták, amelyet különösen az „ellenséges” rádióadások hatásának ellensúlyozására tartottak megfontolandónak a jelentésteveők. Több helyen is kifogásként merült fel, miért nem használja ki jobban a televízió a képes ábrázolásmód nyújtotta lehetőséget: „általános kíváncsi, hogy ne egy fej töltse be negyedórán át, vagy tovább is a képernyőt”.

1968-ban a műsorhét kibővítésének, a tematizációnak egyik célja volt, hogy – a „tévérabság” kialakulását megakadályozva – „differenciált tévé-nézésre” bátorítsák a nézőket, hiszen – miként a *Rádió Újság* is többször hangsúlyozta – a tévénezést is tanulni kellett.⁸⁵ A jelenségre Kerényi Gábor is rámutatott vezsenyi vizsgálata során: „Mikó a televízió begyűtt, eleinte végig lestük. Ha korcsolya vót, még kettőig is néztük. De mán nem érdekel ez sem. Úgy mondjuk, hogy ez sem meginni való.”⁸⁶

A televízió szórakoztató műsorai kapcsán folytatott korabeli borsodi vizsgálat hasonló tapasztalatokat szűrt le: „Sokan a teljes műsort szórakoztatónak tekintik, illetve magát a televíziót szórakoztató eszköznek vélik, és azt szeretnék, ha (...) kizárólag szórakoztató előadások szerepelnének a programban, azok közül is csak a könnyebb, együtt-gondolkodást nem kívánó műfajú játékok és egyéb adások.” A felmérés (melynek mikéntjéről semmit sem közöl a szerző) mezőgazdasági és munkás jellegű járárok, települések megkülönböztetésével is igyekszik árnyalni a lakossági igényeket, ugyanakkor nem fedezhető fel markáns különbség a műsorok megítélésében. A borsodi bányászokat például úgy ábrázolja, mint akik kedvelik a sorozatokat, a *Kék fényt*, a nemzetközi esteket, viszont a statikus képi világú kerekasztal-beszélgetések, a többször fárasztónak ítélt színházi közvetítések nem keltik fel érdeklődésüket. Keveslik a magyar tájak, történelmi emlékek, népi együttesek bemutatására szánt időt.⁸⁷

⁸⁵ HORVÁTH Edina: i. m. 188. A tévéfüggőségről és a válogatás fontosságáról, amely elsősorban a tanulatlan emberek körére volt jellemző, lásd még KRISTIN ROTH-EY: i. m. 301–302.

⁸⁶ KERÉNYI Gábor: i. m. 65.; GUNDA Béla: i. m. 55–56.

⁸⁷ BENEDEK Miklós: Borsodi meditáció. A televízió szórakoztató műsorairól. *Rádió és Televízió Szemle*, 1970/1. 53., 57–58.

Az egyik legnépszerűbb televíziós programnak a sportközvetítések bizonyultak. Vonzerejük – miként arra M. József kereskedő is felfigyelt – akár vásárlásra is ösztönözhetett: „...a televíziót a sportkedvelők, a focikedvelők [vették]. Hát ugye téven mutatták a futballt, a meccseket. Hát vasárnaponként bementem az üzletbe, vasárnap, meccset nézni jöttek, teli volt az üzlet és nézték a meccset [...] Kinyitottam a boltot, mán csak azért, hogy meccset nézzünk. Hát úgy ment széjjel a híre, hogy van olyan készülék, ahol lehetett meccset látni... Hát még Hajdúböszörményből is jöttek, hallották, hogy Polgáron vasárnap lehet meccset nézni. És így tudtam eladni televíziót. Jaj, neki is kéne ilyen készülék.”⁸⁸

Gunda Béla az idősebb falusi nemzedék legkedveltebb műsorai közt említi az alábbi programokat: időjárás-jelentés (népszerűsége a kalendáriumokra vezethető vissza), kalandos filmek és színdarabok, *Repülj páva* és a hozzá hasonló műsorok, cirkuszi előadások. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a paraszti népesség sok műsort (például a polgári életről szóló színdarabokat, a modern drámákat) nehezen ért meg.⁸⁹ A kultúrához való egyenlő hozzáférés, mint láthatjuk, nem feltétlenül módosított a hagyományos, paraszti érdeklődési körön, azaz a bővülő műsor kínálat nem hozta magával azonnal a befogadás képességét.

⁸⁸ Interjú M. Józseffel. Budapest, 2011. 04. 13.

⁸⁹ GUNDA Béla: i. m. 55–56.